

10. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 289 с.
11. *Зозуля С.Ю.* Створення реєстру некрополістичних пам'яток України // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 205–223.
12. *Кондаков Н.И.* Логический словарь-справочник. – М., 1975. – 720 с.
13. Советский энциклопедический словарь. 2-е изд.–М.,1983. – 1600 с.
14. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

С.К. РЕЦЬ

До питання про розміщення та походження давньоруського міста Родня

Чому невелика річка Рось дала назву спочатку державі східних слов'ян, а потім – величезній території, яка торкається трьох океанів? Що її виділяє серед інших річок, за що їй така честь?

Вирішення проблем, пов'язаних із розташуванням і походженням міста Родня, згаданого у літопису під 980 р. в гирлі Росі [1], має концептуальне значення для історичної науки. Заслуга Л.І. Похилевича в тому, що він вперше (1864) вказав на існування великої дельти Росі: “Деренковец, село в 12-ти верстах к северу от Староселья, на правой стороне Роси, там, где река эта вступает в Днепровскую долину и, отделяя к юго-востоку болотну низменность, образует дельту пространством в несколько квадратных миль” [2]. Інша його заслуга – правильному визначенні загальної містобудівної схеми великого давньоруського міста: “Два укрепления: одно на Княжьей горе, а другое на урочище Бычак с городищем, отстоящие одно от другого на 3 версты могли, быь боковыи редутами Родни вместе с замквищами, находящимися на горах близ сел Конончи и Хмельной. Этот объем, правда, слишком обширен для города. Но в старину города наши были вообще обширнее нынешних. Страх нападений неприятельских не позволял основывать небольших деревень, а потому все народонаселение страны теснилось в городах, расширяя их предместьями, в середине коих обыкновенно строились замки, куда в случае опасности спасались жители, оставляя свои непрочные жилища в жертву огню неприятельскому. Родня поэтому могла быть также обширным городом...” [3].

Отже, за Л.І. Похилевичем, велике давньоруське місто – це група поселень і укріплень, розосереджена на значній території. Цю думку підтверджують дослідження П.П. Толочка: Київ Х–

XIII ст. був розосереджений на ділянці узбережжя Дніпра ланцюжком довжиною близько 12 км [4].

Розгляд наведених текстів Л.І. Похилевича разом із картою археологічних пам'яток Канівщини, складеною М.М. Бондарем [5] допомагає зрозуміти загальну містобудівну ситуацію поблизу сучасного гирла р. Рось. На вказаній карті добре видно дві групи пам'яток (південну та північну) з городищем (Княжою горою) між ними. Останнє об'єднує групи в дугоподібний ланцюжок. Л.І. Похилевич відносить до Родня вказану південну групу пам'яток разом із Княжою горою, тобто розглядає лише частину дугоподібного ланцюжка, розосередженого вздовж схилів Канівських гір.

На нашу думку, до виділеної Л.І. Похилевичем групи треба додати північну групу (район г. Московки) і назвати утворену таким чином більшу групу давньоруським Каневом. Очевидно, це велике давньоруське місто являло собою своєрідну агломерацію, яка складалася з Княжої гори та розміщених обабіч неї північної та південної груп пам'яток. Масштаби давньоруського Канева, таким чином, пов'язані з виразним топографічним орієнтиром – канівським виступом надзаплавної тераси. Канів багато разів згадується в літописі, що узгоджується з великим масштабом і великою значимістю цього міста (рис. 1). Згадати, хоча б, що Канів – місце перебування князя Гліба (1149 р.), місце зустрічі руських князів з половецькими послами (1155 р.) тощо [6].

Складена М.М. Бондарем карта неповна. Ланцюжок схилів Канівських гір має групу городищ часів Київської Русі, а саме: 3 городища в районі сучасного Канева, 2 городища в районі с. Пекарі, 2 городища в районі с. Хмільна, 2 городища в районі с. Кононча. Якщо довжина ланцюжку берегових схилів давньоруського Києва складає близько 12 км, то ланцюжок давньоруських пам'яток у районі Канева складає понад 18 км!

Співвідносність із Каневом більшої групи пам'яток доби Київської Русі, ніж із Києвом пояснюється більш південним розташуванням цього міста та масштабами виразної складки рельєфу – схилів Канівських гір, відповідну до масштабу членувань Праміста, про яке мова буде далі.

Ймовірно, останній склад назви “Кононча” означає “початковість”, що пов'язане з початком давньоканівської агломерації з південного заходу. З приводу цього, з тексту Л.І. Похилевича випливають протиріччя, які важко пояснити. По-перше, культурний шар Княжої гори XI-XIII ст. [7] добре узгоджується з численними

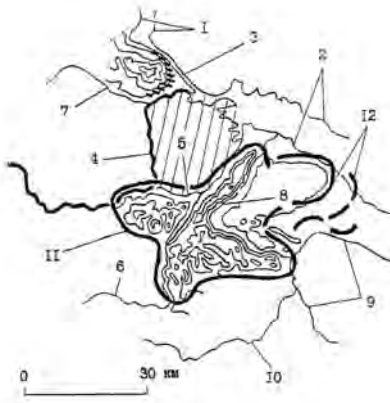

Рис 1. Загальна ситуація в районі дельти р. Рось. Орієнтири – береги водосховищ: 1 – Канівського, 2 – Кременчуцького. Ріки: 3 – Дніпро, 4 – північне (нині головне) русло дельти Росі, 5 – Фоса (південний рукав дельти), 6 – Вільшанка, 7 – Росава, 8 – Ірдинь, 9 – Тясмин, 10 – Гнилий Ташлик. Широкими лініями показане русло р. Рось й обведені складові природної храмоподібної форми: 11 – хрестова частина плану, 12 – складові олтарної частини плану. Заштрихована тонкими лініями сучасна дельта р. Рось. Штриховка широкими лініями – ланцюжок давніх поселень й укріплень вздовж схилів Канівських гір (давньоруський Канів). Горизонталі на підвищеннях із карти України М 1:750000 (Ж, 1999). Горизонталі через 50 м.

згадками про Канів у літопису і не узгоджується з тим фактом, що згадок про Родень після 980 р. в літопису немає. По-друге, якщо Родень – центр князівства (Княжа гора), а Канів – суміжне значиме місто (ймовірний центр іншого князівства), то двом таким центрам тісно на Канівських горах (відстань між горами Княжою та Московкою лише 5,7 км). В умовах феодальної власності один із цих центрів мав би бути поглинутий іншим. На пануючій висоті у центральній частині вказаного ланцюжка існував княжий замок. Чий замок – Родні чи Канева? Останнє твердження знімає протиріччя. Але де ж тоді Родень? Відповідь на це питання дають дослідження старих і діючих рукавів дельти р. Рось, а також археологічні та геоморфологічні розвідки щодо південної частини дельти (район Мошногір'я та Черкас).

Південну частину визначеної ним дельти Росі Л.І. Похилевич узагалі не розглядає. Не досліджують питання про дельту та її південні рукави ні М.В. Біляшівський, ні Г.Г. Мезенцева [8]. Проте, якраз дослідження дельти разом із дослідженням загальних містобудівних схем давньоруських міст Канева та Родня дають ключ до вирішення проблеми. В гирлі Росі виявляється є не тільки визначена Л.І. Похилевичем група пам'яток із північного боку дельти, але й інша група, розташована з південного її боку.

Археологічна ситуація з південного (черкасько-мошногірського) боку дельти Росі, досліджується автором уже понад 30 років. До початку наших розвідок жодна археологічна пам'ятка в районі

Черкас не була взята на державний облік. За результатами розвідок автора в 1973 р. були взяті на облік городища на вул. Слави, в Ювілейному парку та в районі колишнього с. Василиця [9], пізніше – також городища біля Чорного Яру, між узвозами Замковим і Мисливським, Слави і Пожежним, між вул. Пушкіна та вул. Франка, а також городище проти с. Будище в Мошногорах [10]. Ще два городища в Мошногорах проти с. Мошни, виявлені автором упродовж останніх років, але залишаються не взятими на облік.

Поштовхом до тривалих досліджень було виявлення автором на початку 1970-х років земляних решток містобудівних ансамблів на берегових схилах у Черкасах [11]. Із розташування та побудови як окремих городищ, так і земляних фортифікаційних споруд берегових схилів у цілому було ясно, що цей штучно підправлений рельєф є частиною великого, дуже давнього міста. Проте, береговий фортифікаційний ансамбль досі не взятий на державний облік як пам'ятка, хоч є 2 листи Інституту археології НАН України на адресу відповідних служб в Черкасах [12] (рис. 2), Відтак, історичне середовище в Черкасах й надалі руйнується.

З метою виявлення решток земляних укріплень, які б відповідали з боку поля береговому фортифікаційному рубежеві, автором тривалий час вивчався рельєф плато в районі м. Черкаси – безпосередньо на місцевості, на топографічних картах, за письмовими джерелами, залучалися до цієї роботи фахівці-археологи [13].

Письмові свідчення про передній вал “за містом, на горі” надає Е. Руліковський. Вал не зберігся, час його створення невідомий [14]. Обстеження траншей інженерних мереж і котлованів будівель у Черкасах свідчить, що він був не один: було кілька смуг штучних земляних споруд, які не збереглися.

На початку 1970-х років автором також були виявлені риси впорядкованості рельєфу Черкаського плато. Здійснена спроба зіставити цей рельєф із береговою лінією укріплень як синхронні рештки дуже давньої штучної земляної фортеці. Здавалося, що досить підтвердити впорядкованість рельєфу аналізом топографічних карт, розгадати композиційний задум, за яким побудований упорядкований рельєф, – і штучне походження цього рельєфу буде доведене. Проте, під час дослідження стала очевидною незвичайна річ: чіткий композиційний задум є, але штучного походження немає: впорядкований рельєф плато є природним явищем [15]. Таким чином, виникло два предмети дослідження: впорядкований природний рельєф і штучні земляні споруди, на нього накладені та з ним пов'язані. Впродовж наступних

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
 Інститут Археології НАН України
 Інститут Археології НАН України
 м. Київ, вул. М. Грушевського, 12
 254605, Київ-110, УКРАЇНА
 E-mail: IAN@ANAS.KIEV.UA

Національна Академія Наук України
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
 Інститут Археології НАН України
 Інститут Археології НАН України
 м. Київ, вул. М. Грушевського, 12
 254605, Київ-110, УКРАЇНА
 E-mail: IAN@ANAS.KIEV.UA

№ *12/10-1996* в *12* листопада 1996 р.

№ лист №

НАЧАЛЬНИКУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ
 ІНСТРУКЦІЇ
 ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТРАДІ НА ІСТРАЦІЇ
 М.О. СУХОВЕЖУ

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
 Інститут Археології НАН України
 Інститут Археології НАН України
 м. Київ, вул. М. Грушевського, 12
 254605, Київ-110, УКРАЇНА
 E-mail: IAN@ANAS.KIEV.UA

Національна Академія Наук України
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
 Інститут Археології НАН України
 Інститут Археології НАН України
 м. Київ, вул. М. Грушевського, 12
 254605, Київ-110, УКРАЇНА
 E-mail: IAN@ANAS.KIEV.UA

№ *12/10-1996* в *12* листопада 1996 р.
 на № *10* в *10* листопада 1996 р.

Голові Ради Черкаської обласної
 організації Товариства
 «Споряджені» М.О.
 О.М. Дубовому

Вельмишановний Олексіє Мусійовичу!

В Інституті археології НАНУ розглянуто матеріали, які стосуються системи давніх укріплень на берегових схилах в Черкасах.

Розглянувши описані в історичних джерелах укріплення Черкас об'єкту зручно для замісту відомою системою укріплень Черкасського району, зокрема, укріплень на території с. Дніпрова, доповненої, з північного боку валом (згаданий Е.Рудиківським, 1889р.), а з боку Дніпра - береговими укріпленнями рубсезем, який відповів давньокітському укріпленню.

Ділянка крутосхилих верхньої тераси в районі Черкас унікальна за компактністю тут давніх укріплень. На цій ділянці відомо 7 окремих городищ, які розташовані в певній системі та майстерно поєднані з природними чопуваними рельєфу.

Крім того, крутосхили верхньої тераси має ряд розташованих з рельєфом територій, відомих як «підземних виступів верхньої тераси з скарпанами та терасованими верхніми бортами». В цілому давні укріплення та природний рельєф берегових схилів тут послужили в досконалу систему з рисами симетрії в побудові окремих фортифікаційних ансамблів, що чітко відображене в історичному рельєфі.

Перспективні подальшого вивчення мають особливості побудови окремих фортифікацій берегової лінії укріплень та їх основних вузлів. Подальше вивчення культурно-історичних умов повинне бути спрямоване на з'ясування історичного значення цих укріплень.

З метою укріплення ширшої ділянки північних крутосхилів, створення умов для її всебічного вивчення та відповідного використання просимо вжити заходів щодо вжиття її на державний облік та під охорону як комплексної пам'ятки природи та археології.

Директор Інституту археології НАН України
 Віце-президент НАН України
 академік НАН України

П.П.Толочко

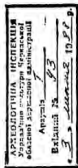
В Інституті археології НАНУ уважно розглянуто всі ст. науково-популярні збірники археологічної інспекції Черкаської області - інструкції С.П. Раци про розвідку в спостереженні в Р-ні М. Черкаси за 1996 р., в якому представлено нові відомості про значимість комплексу археологічних пам'яток міста та його околиць.

В зв'язку з будівельними заходами підвалів Аліанко запровадимо територію «Черкаські берегові схили», закривши подальшого проведення унікального історичного ландшафту просимо прислати листки на державний облік вистаче уривками берегових схилів згідно з листом Інституту археології НАНУ від 12.09.96 р. № 125/01-4-322.

Директор Інституту археології НАН України
 Віце-президент НАН України
 академік НАН України

П.П. Толочко

000151

003270

Рис. 2. Листи Інституту археології НАН України про необхідність узяття на державний облік і під охорону системи земляних укріплень Черкаських берегових схилів.

років автор вивчав обидві проблеми паралельно – і геоморфологічну, і археологічну.

Упорядкованість природного рельєфу – принципово нова проблема. Підсумком її вивчення стала окрема праця автора “Земна поверхня в просторовій системі”, видана в 2006 р. за підтримки фахівців кафедри геоморфології. Київського національного університету імені Тараса Шевченка [16].

Помилкове пов’язання літописного Родня з Княжою горою, а літописного Канева – з горою Московкою призвело до хибної уяви про масштаби цих давньоруських міст і про масштаби наукової проблеми; до припинення пошуків Родня в ситуації, коли це питання ще далеке від повного вирішення. Дійсно, гирло Росі в XIX ст. було поблизу Княжої гори, в районі с. Пекарі. Про це свідчить згадана праця Л.І. Похилевича (1864) та “Археологическая карта обоих берегов Днѣпра” (1874) [17]. Але що собою представляла яка дельта Росі раніше?

Велика дельта р. Рось утворена поділенням її русла на 2 рукави біля с. Дравівки (назва села, очевидно, від “дроблення” – поділу русла). Північний рукав дельти приймає р. Росаву й донині з’єднується з Дніпром в біля с. Хрещатик. Південний (Фоса) з’єднується з р. Вільшанкою в урочищі Вила поблизу с. Старосілля і далі за течією має назву “Вільшанка” або “Вільшанська канава”, яка проходить розширеним паводками штучним руслом. Цей рукав нині з’єднується з Дніпром поблизу с. Лозівки.

На карті України Г.Л. Боплана (1650) [18] р. Вільшанка впадає в Рось через рукав Фосу. Очевидно, частина південного (Мошногірського) рукава дельти Росі того часу не діяла, діяв лише північний, нині головний рукав дельти.

На карті-грехверстці XIX ст. [19] північний рукав дельти поблизу с. Пекарі має назву “Росава”. Якщо це не помилка карти, то якийсь час головне русло р. Рось у дельті могло йти до Дніпра через Фосу попід Мошногір’ям. На урвищі з південного берега Вільшанської канави, нижче урочища Вила в стратиграфії схилу добре видно замулене старе русло. Його розміри відповідають масштабові русла Росі [20].

Обидва вказані рукави дельти проходять добре сформованими долинами, які затоплюються і замулюються під час повеней. Вивчаючи питання, автор із сином-підлітком пройшов човном ці рукави; довелося подолати волоком невелику греблю на Фосі в біля урочища Вила. Ділянку зіткнення дельти Росі з Дніпром, роз-

ташовану між Каневом і Черкасами, автор виходив пішки. Розвідки в дельті дали багато цікавого матеріалу, обсяги якого виходять за рамки цієї статті. Зупинимося лише на окремих фактах, які мають принципове значення для розуміння поставленої проблеми.

Можливо, південний рукав дельти р. Рось було закрито штучно поблизу хутора Закревка (звідки й назва хутора). У час навал кочівників було безпечніше мати контрольоване гирло Росі біля Канева.

Під час розвідок треба було відділити старі русла Росі від старих рукавів Дніпра. Так розмежування велося за двома ознаками: зовнішній вигляд (масштаби меандр, стабільна ширина русла 15–20 м, іноді трохи більша) і замуленість русла. Більшість відносно молодих староріччя Росі має виразні відкладення мулу темного кольору, винесені річкою від розмиву орних ґрунтів Правобережжя Дніпра. Стариці Дніпра порівняно чистіші, в них переважає пісок.

Принагідно, важливим є факт існування великої дельти Росі, про яку немає згадок у дослідників Княжої гори М.В. Біляшівського та Г.Г. Мезенцевої, а також факт з'єднання дельти з Дніпром у кількох пунктах, нестабільне розташування головного гирла дельти.

Відомо, що заплава великої річки має типовий профіль у перетині [21]. Паралельно руслу з одного або з обох боків заплави проходять притерасні улоговини, які супроводжуються підвищеними ділянками річкової долини. Щоб досягти головного русла, притока повинна перетнути притерасну улоговину та підвищену ділянку заплави, що спочатку спрямовують малу річку вздовж улоговини (паралельно руслу великої ріки), потім відбувається з'єднання притоки з руслом. Саме така ситуація в районі з'єднання Росі з Дніпром. Через постійні зміни заплави, їх з'єднання різного часу відбувалося в різних місцях на великій ділянці заплави – від с. Пекарі до с. Боровиця. Вся ця ділянка зберегла фрагменти староріччя, які відповідають масштабів і характеру меандр Росі.

Інша загальна закономірність річкових русел північної півкулі – підмивання переважно правих берегів у зв'язку з дією сил Коріоліса [22], пересування русла переважно до правого берега. Так відбулося і в дельті Росі; слідами колишнього головного русла Дніпра є нині лівобережні його рукави Орхівка, Старик, Саболиці й інші. Між гирлом Сули та Черкасами старий лівобережний рукав Дніпра діяв до затоплення заплави Кременчуцьким водосховищем [23].

Молоді меандри Дніпра, просунувшись до правого берега, розірвали русло Росі на кількох ділянках. Уривки цього русла добре збереглися, вони простежуються пунктиром поблизу о. Аврумів поблизу

с. Сокирне, біля санаторію Світанок, проти с. Свідівок) (рис. 3), біля колишнього с. Дахнівка. Очевидно, дельті Росі колись належала і стариця, зображена на планах Черкас XVIII та XIX ст. [24], а також староріччя, розташовані в затопленій частині заплави на схід від Черкаського цукрозаводу [25].

Характером дельти Росі, рукави якої були розосереджені на значній ділянці узбережжя, можна пояснити і походження деяких топонімів, наприклад, назви сіл Бужин, Боровиця, рукава Гречанка (початок водного шляху від Борисфена на Побужжя й “в греки” через Рось із волоками, перевалочними пунктами на малих річках Придніпровської височини).

Найбільше староріччя Росі збереглося в її дельті між Канівськими, Мошенськими горами та Дніпром (урочища Обештин, Ісаєве, Покал, Мошна та інші). Цікава ділянка дельти на лівому березі Вільшанської канави напроти с. Лозівки. Багатощарове поселення трикутної форми в плані, оточене старицями з усіх боків, дозволяло вивчати питання про штучне регулювання рукавів дельти. Але цей об’єкт зруйнований будівництвом Вільшанської дамби в 1970-ті роки.

Старе русло Росі нижче с. Хрепцатик відгалужується від сучасного русла на ділянці між згаданим селом і причалом “Тубільці”. Початкова ділянка цього відгалуження добре збереглася (урочища Обештин, Ісаєве, Біловод). Нижче цих урочищ старе русло раптом зникає на ділянці в кілька сотень метрів, і далі знову добре простежується в заплаві під назвами “Біловод”, “Мошна”, “Покал”. Через с. Тубільці проходить рукав Білка. Очевидно, зниклі ділянки старих рукавів дельти – результат дії повеневих відкладень Дніпра.

Рис. 3. Фрагмент старого русла р. Рось під Черкасами. На горизонті праворуч – ліс біля входу в санаторій Світанок (с. Свідівок).

У літературі вже висловлювалася думка про розташування острова русів у арабських письмових джерел X ст. між річками. Дніпро, Тясмин, Ірдинь [26] та про старий рукав Дніпра, який нібито проходив через р. Ірдинь та пониззя р. Тясмин. Останнє твердження ставиться під сумнів гідрологами. На підвищеннях Ірдинської улоговина траплялися фрагменти ліпленого посуду й авторіві. Відтак, принаймні в часи Київської Русі Дніпра тут не було. Ця улоговина пов'язана в першу чергу з рукавами старої дельти Росі і є, очевидно, її продовженням через старицю Редька, яка проходить у с. Будище, напроти рогу Мошногір'я.

Думку про споріднену етимологію назв Ірдинь, Родень висловив краєзнавець М.Ф. Пономаренко з м. Золотоноша ще на початку 1970-х років. Із цим погоджується черкаський археолог В.В. Нерода, посиляючись на опис володінь Черкаського замку [27], розташованих, зокрема, на "Рдне". Автор приєднується до такого трактування назви Радень-Рдень-Ірдинь як внутрішньої водойми великої природної фортеці. В старій дельті Росі, де назва "Родень" закономірна, назва стариці Редька навряд чи пов'язана з овочем. Адже продовження цієї стариці за рогом Мошногір'я має назву "Ірдинь" ("Рдень").

Відтворення хронології розвитку дельти Росі – цікаве завдання. За станом сучасного вивчення воно можливе лише в загальних рисах, із залученням, зокрема, відомостей про розвиток мови від індоєвропейської до старослов'янської та давньоруської й відповідної зміни назв.

Загальна систематизація впорядкованого природного рельєфу, польові дослідження та вивчення письмових джерел створили базу для нового погляду на природне й історичне середовище Черкаської Наддніпрянщини з позицій геоморфології, а також із позицій теорії та історії містобудування, дозволили вибудувати ієрархію фактів за їхнім впливом на висновки. Наявність земляних решток берегових фортифікаційних ансамблів у Черкасах – факт не менш вагомий, ніж наявність відповідних археологічних культурних шарів, виявлення й дослідження яких – тривалий поетапний процес.

Щоб володіти термінологією при розгляді питання про природні земляні фортеці в районі Черкас, слід звернутися безпосередньо до II розділу авторського дослідження "Земна поверхня в просторовій системі" [28]. У зв'язку з тим, щонайменші складові Західного європейського ієрархічного ряду природних геоморфологічних членувань розташовані на Замковій горі в Черкасах. Можна стверджувати, що ряд тут починається ("народжується"), – це узгоджується з розташуванням назви "Родень" у Черкасах, а можливо, також із походжен-

ням назви “Черкаси” (“початкові укріплення”) (порівн. Ньюкасл – “нова фортеця”).

Ймовірно, назва “Родень” відноситься до природної земляної фортеці, розташованої між Черкасами та Корсунем-Шевченківським, Городищем, Смілою. При таких масштабах цієї назви зрозуміла й назва р. Ірдинь (Рдень) як внутрішньої водойми цієї фортеці. Вказана територія має риси довершеної впорядкованої геоморфологічної одиниці, її генеральний план схожий із плануванням храму, який поділяється на хрестову (четверикову) частину, розташовану із заходу, й олтарну, розташовану зі сходу. Ці головні структурні одиниці плану розділяє р. Ірдинь та її продовження – сучасна Ірдинька (рис. 4, 5).

Цілком природно, що в добу Київської Русі назва “Родень” відповідала групі поселень і укріплень міста-агломерації, пропорційного за масштабом і плануванням із великими давньоруськими містами Каневом і Києвом, а в вузькому розумінні – фор-

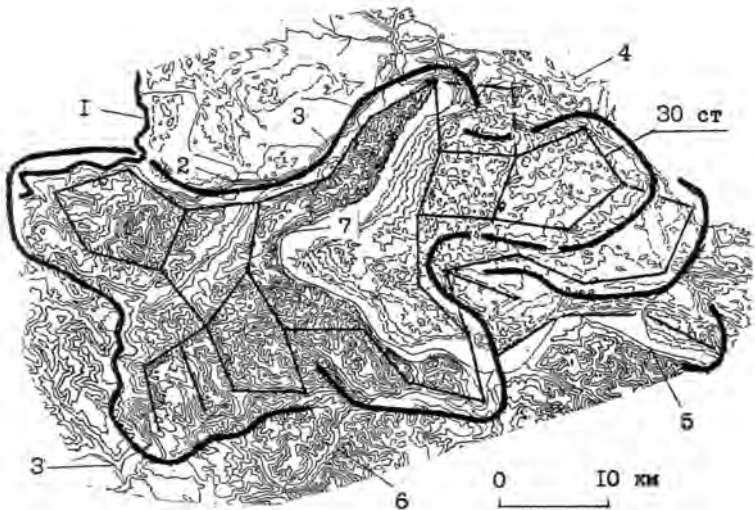

Рис. 4. 30-стадійні членування природного рельєфу біля південного краю дельти р. Рось. Орієнтири – сучасні русла дельти: 1 – Рось, 2 – Фоса. Інші річки: 3 – Вільшанка, 4 – русло Дніпра до затоплення Кременчуцьким водосховищем, 5 – Тясмин, 6 – Сріблянка. Широкими лініями показане русло р. Рось й обведені скла-дові плану природної храмоподібної форми рельєфу, яка членується на відрізки довжиною 30 стадій. Суцільні горизонталі – через 20 м (з топографічної карти “Черкаська область” (М 1:200000)).

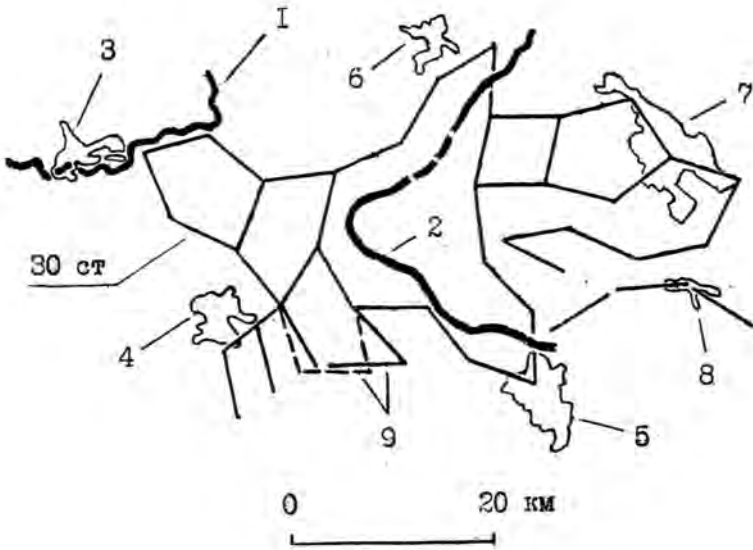

Рис. 5. Мережа 30-стадійних членувань природного рельєфу, яка вписується в храмоподібний загальний план. Орієнтири – річки: 1 – Рось, 2 – Ірдинь. Хрестова частина плану розташована із заходу між Корсунем-Шевченківським (3), Городищем (4), Смілою (5), Мошнами (6). Олтарна частина розташована зі сходу – район Черкас (7), Вергунів (8). Найбільш укріплена штучними земляними спорудами частина плану з варіантами виміру бічних сторін (9).

теці, обмеженій дерев'яними стінами. Пошуки решток останньої фортеці варто вести на орієнтованих до Дніпра Черкаському та Мощногірському виступах надзаплавних терас, розташованих обабіч р. Ірдинька (Рдень), з південного боку дельти.

Навряд чи значуща назва “Родень” випадкова, є ознаки того, що вона відповідала назві Праміста, яке існувало у докиївський час.

Думку про Гелон античних джерел як попередник Родня часу Київської Русі автор неодноразово висловлював протягом 1970-х – 2000-х років [30], посиляючись на наявність решток унікальних фортифікаційних ансамблів Черкаських берегових схилів і на впорядкований рельєф плато, розчленований на ділянки довжиною 30 стадіїв [31] (модуль членування периметра Гелона за Геродотом).

Античні тексти не дають прямих орієнтирів розташування Гелона. Разом із тим, вони вказують, що земля будинів і гелонів була вкрита густим лісом, різної породи. Найбільший лісовий масив лісостепу досі зберігається на Черкащині (Черкаський бір із при-

леглими ділянками лісу). Очевидно, в античні часи залісненість території була значно більшою.

Інший орієнтир – болото (величезне озеро, оточене болотом і очеретом) [32]. Щоб потрапити в поле зору іноземців, цей об'єкт повинен мати справді великі розміри. Таким умовам відповідають найбільші в лісостеповій Україні Ірдинсько-Тясминські болота.

Геродотові твори належать культурі античної Греції, відтак, і вимірювати стадій слід у давньогрецькій системі вимірів. Разом із тим, не треба забувати, що він користувався переказами про Скіфію, в яких могла вживатися перська міра довжини з причини іраномовності скіфів.

Серед різних значень довжини стадію до вимірів упорядкованого природного рельєфу підійшла довжина 230,4 м, яка застосовувалася в асиро-халдейсько-перській системі [33]. Розташування підвищених виступів на схилах Черкаського плато дозволяє вимірювати ці схили відрізком довжиною 30 стадіїв (6,92 км) в кількох варіантах (інформація про це давалася в минулих публікаціях [34]). Системно найбільш досконалим є варіант, наведений у дослідженні автора “Земна поверхня в просторовій системі” (див. рис. 21 цієї монографії). Цей варіант відповідає правилам коду, за якими побудовані складові ієрархічних рядів природного впорядкованого рельєфу земної поверхні. Він розташований між населеними пунктами Черкаси, Руська Поляна, Геронимівка (включно).

Зручний для захисту впорядкований природний рельєф плато представляє з себе п'ятикутник із довжиною бічної сторони 30 стадіїв і додатковим 30-стадійним членуванням із півдня. У цьому варіанті вимірів рельєф плато вписується в загальну побудову Західного європейського ієрархічного ряду як велика форма ланки 5 цього ряду [35].

Інша ділянка, розміри якої відповідають лінійному модулеві 30 стадіїв і правилам побудови членувань системи, виявлена автором у 2000 р. між містами Городище і Сміла [36]. В 2007 р. виявлене поле модульного впливу (система 30-стадійних членувань), яке об'єднує вказані дві ділянки (рис. 4). Ця система за територією вкладається у варіант 3 великої форми ланки 6 Західного європейського ієрархічного ряду (модуль 3×30 стадіїв (див. рис. 26 тієї ж монографії автора [37]) і відповідає дрібнішій модульній мережі цієї кодової форми (рис. 4–5).

Таким чином, у районі Черкас маємо Черкаську, Городищенську природні фортеці, розчленовані за модулем 30 стадіїв, і втричі біль-

шу загальну фортецю з членуваннями 30 або 3×30 стадіїв, в яку вписуються обидві попередні.

Інша природна фортеця, периметр якої розчленовано на відрізки, пропорційні до модулю 30 стадіїв, розташована на лівому березі Дніпра на захід від гирла р. Сули. Ця фортеця відповідає великій формі ланки 3(5) Східного європейського Ієрархічного ряду (села Жовнин, Кліщенці, Вереміївка, Тимченки) [38].

Мис плато на захід від гирла Сули має рештки масштабних давніх земляних споруд і членується згідно з модулем 30 стадіїв. Типологічно ці споруди відповідають земляним спорудам супергородища, виявленого автором між містами Черкаси і Городище включно та, за попередніми ознаками, належать до доби бронзи [39].

Упорядкований природний рельєф ділянки дозволяє визначити три варіанти групування згідно з модулем 30 стадіїв. Перший варіант, йдучи зі сходу, за конфігурацією в плані нагадує русалку (напівжінку–напівзмію?), що дозволяє згадати записану Геродотом легенду про Геракла та господарку Гілеї, яка народила від нього трьох синів – Гелона, Агафірса та Скіфа [40]. Вказана ділянка являє штучно підправлену природну земляну фортецю і в цій якості заслуговує всебічного подальшого вивчення.

Отже, Черкаська Наддніпрянина має принаймні 4 природні фортеці, розчленовані згідно з модулем 30 стадіїв і придатні для розгляду під кутом зору можливого розташування міста Гелона. П'ятою фортецею є Більське городище скіфського часу на р. Ворскла, з яким нині прийнято пов'язувати це місто [41].

Автор із повагою ставиться до професіоналізму археологів, які будують свої висновки на речовому матеріалі, здебільшого дослідженнями культурних шарів. Проте, в концептуальних висновках ця методика недосконала, є однобокою і в ряді випадків призводить до помилок. Наприклад, обставина, що Більське городище велике за розміром і має ділянки насиченого культурного шару скіфського часу, не є достатнім аргументом на користь найменування його Гелоном. Те саме стосується Княжої гори, насичений культурний шар Х–ХІІІ ст. якої не є достатнім аргументом на користь розташування тут давньоруського міста Родня. Навпаки, ставить під сумнів останнє твердження. Адже Родень після Х ст. н.е. літописом не згадується. Наприкінці Х ст. Київська Русь вела жорстоку боротьбу з печенігами. Князі створюють опорні пункти південніше Києва для цієї боротьби – спочатку Білгород (кн. Володимир Великий) [42], потім укріплення вздовж Росі (кн. Ярослав Мудрий) [43].

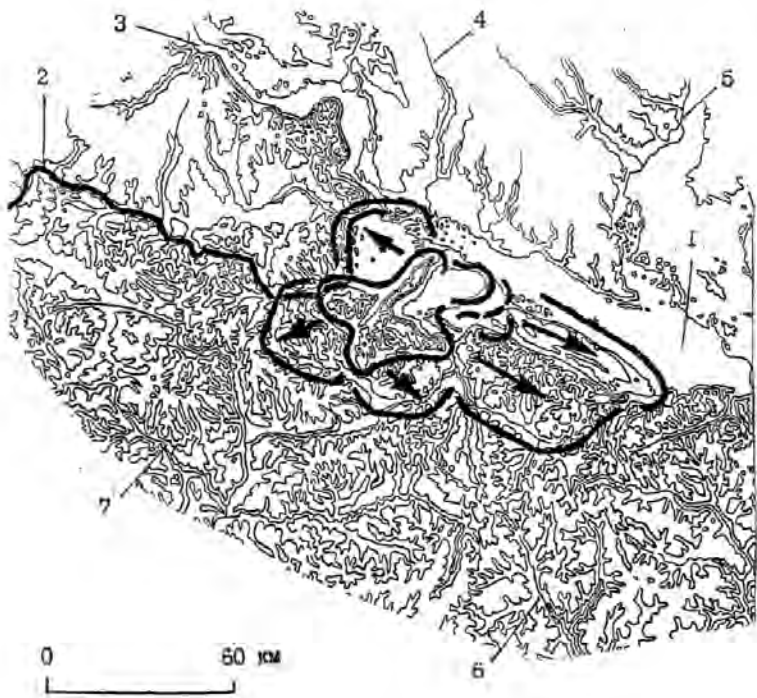

Рис. 6. Упорядкований природний рельєф Правобережжя Дніпра між Чигирином і Каневом. Геоморфологічна форма утворює великомасштабну природну земляну фортецю. Храмоподібний план її центральної частини є основою для накладення штучних земляних оборонних споруд. Стрілками показані напрямки нарощування п'яти кутових виступів природної форми в складі ієрархічного ряду. Орієнтири: 1 – Кременчуцьке водосховище, 2 – р. Рось. Інші ріки: 3 – Дніпро, 4 – Сушій, 5 – Сула, 6 – Інгул, 7 – Гірський Тікич. Горизонталі через 50 м (з карти України М 1:750000 (К, 1999)).

Ситуація в гирлі Росі в цих умовах стала небезпечною, а подальший розквіт Родня – мало ймовірним.

Щоб зрозуміти ситуацію, в якій уперше і востаннє згадано місто Родень, треба уважно читати літопис. Він згадується під 980 р. у зв'язку з великим голодом, який пережило місто під час облоги його кн. Володимиром Святославовичем [44]. Далі – війна з печенігами, про яку згадується в 992, 996, 997, 1015, 1019, 1036 роках [45]. В такій ситуації навряд чи існували умови для відродження Родня: після голоду місто занепало. Рось стала рубежем на підступах до Києва з півдня, а важливою фортецею цього рубежу стало велике

місто Канів, розташоване з північного (київського) боку дельти ріки. Канів багато разів згадується в літопису, тому існування насиченого культурного шару Х–ХІІІ ст. [46] на місці княжого замку Канева – Княжій горі цілком природне і малоймовірне для Родня, який після Х ст. не згадується.

З історії містобудування та архітектури відомо, що великі значущі міста минулого були розташовані, як правило, у виключно сприятливому фізико-географічному середовищі.

Фактами, які на сьогодні можна вважати важливими і неспростовними, є наявність зручного для захисту дрібноскладчастого рельєфу, природна впорядкованість цього рельєфу, наявність мережі штучних земляних оборонних споруд, накладених на цей рельєф (рис. 4, 6).

Зрозуміти важливість першого факту неважко, поставивши запитання: для чого створювалися штучні земляні оборонні споруди? Звісно для поліпшення умов захисту певної ділянки, – за валом можна заховатися, з-за валу можна здійснювати маневри. Нерівності рельєфу створюють ділянки “мертвих зон”, недоступних для зору ворога. А якщо лабіринт таких нерівностей рельєфу не штучний, а природний? Придатність ділянки з дрібноскладчастим рельєфом для захисту різко зростає: адже за кожним підвищенням, у кожній улоговині такого рельєфу ворога може очікувати смерть. У цьому розумінні рельєф місцевості між містами Черкаси і Городище унікальний і, порівняно з іншими ділянками, ця територія має беззаперечну перевагу.

Що дає для захисту природна впорядкованість рельєфу? Впорядкований дрібноскладчастий рельєф легше захищати: знання закономірностей побудови цього рельєфу дозволяє спланувати маневри, зустріти ворога там, де вигідно захисникам і не вигідно ворогові, який не знає або гірше знає особливості середовища. Природні земляні bastiони впорядкованого рельєфу створюють ієрархію земляних фортець, багатосмугову мережу перепон, яку важко подолати, але зручно захищати.

Штучні земляні оборонні споруди зустрічаються всією територією ділянки, розташованої між Черкасами, Городищем, Корсунем-Шевченківським і Смілою, а також на лівому березі Дніпра на захід від гирла Сули. Але найбільша скупченість цих споруд – поблизу міста Городище та сіл Орловець, Буда Орловецька, Мліїв, Мале Старосілля. Ця обставина підказує, де саме треба шукати рештки головного фортифікаційного вузла, ймовірно – укріпленого дерев'яними стінами довжиною 30 стадіїв (рис. 5, п. 9).

Важливою особливістю природного середовища Черкаської Наддніпряниці є наявність бази відновлюваних біологічних ресурсів. Безліч стариць, боліт і озер у розширеній вологій долині Дніпра між Чигирином і Каневом створювала добрі умови для рибальства, мисливства і скотарства, кращі чорноземи обабіч Дніпра – умови для землеробства. Тут завжди було достатньо лісу для дерев'яних укріплень. Скупчення в долині різночасових археологічних решток свідчить про скупчення населення, яке дбало про безпечні умови свого існування.

До масштабів цієї своєрідної вологої оази відповідні й масштаби території, укріпленої штучними земляними спорудами, а також композиційний задум системи земляних укріплень. Головний вузол цих укріплень розміщено так, що він, із одного боку, захищає широку густо заселену ділянку долини Дніпра, з іншого – є центром, навколо якого будується ієрархія природних земляних фортець, розчленованих модулем 30 та кратних 30 стадіїв (до розміру 3×30 стадіїв включно) 47].

Відомо, що у скіфський час низка слів отримала взаємозаміну приголосних “r” та “l”, тому назва “Гелон” спочатку могла звучати як “Герон”. Очевидно, “початок Герона” – “Чи-Герон” згодом трансформувалося в “Чигирин”, а закінчення цієї великої природної фортеці з північного заходу мало назву “Канів” у значенні “канути” – “зникнути”, “скінчитися”.

Таким чином, якщо назва “Родень” з “Повісті минулих літ” успадкована від назви “Гелон” античних джерел, то зміна назви зі збереженням змісту може бути пояснена розвитком мови від індоєвропейської до давньоруської. Це дозволяє пояснити й масштаби об'єкту, який йменувався Родень: спочатку назва стосувалася, очевидно, великої території (рис. 1, 4-6).

На таку думку наводить розташування назви “Ірдинь” (архаїчний варіант – “Рдень”) на ділянці, масштаби якої збігаються з масштабами природної фортеці, розчленованої на відрізки довжиною 30 та 3×30 стадіїв.

Звичайно, давньоруське городище Родня, розташоване “на тій сухій, безплідній горі” було менше за масштабом. Де його шукати?

Перш за все, не на нижній річковій терасі, а на горі, можливо – на Замковій горі чи між узвозом Замковим та вул. Слави в Черкасах, або біля с. Мошни в Мошногорах.

Щоб правильно визначитися з пошуками культурного шару пам'ятки, треба враховувати ієрархію в побудові природних земляних фортець. Якщо назва “Гелон” стосувалася спочатку великомасш-

табного об'єкту, який поділявся принаймні на 3 структурні рівні (30 стадіїв, 3×30 стадіїв і 3×3×30 стадіїв), то ця ж назва стосувалася й огороженого дерев'яними стінами найменшого з указаних членувань (30 стадіїв).

Таке припущення дозволяє вважати, що територія ділянки, огороженої дерев'яними стінами у скіфський час (Гелон у Геродота) не обов'язково збігається з місцем розташування літописного давньоруського городища Родень. Успадкована від назви "Гелон" назва "Родень" також, очевидно, стосувалася спочатку великої території, відповідної до масштабу р. Ірдинь, а вже потім – із частиною цієї території (давньоруське городище).

Як чорноліські городища не завжди мають культурний шар (жили не в фортеці, а поруч із нею) [48], так і огорожена ділянка розміром 30 стадіїв із кожного боку не мала суцільного насиченого культурного шару (фортецею користувалися мешканці великої території, які жили розосереджено). Це одна з причин того, що велике супергородище досі не виявлене.

Яким же повинен бути культурний шар Родня давньоруського часу, що шукати? В X ст. Родень існував в умовах небезпеки нападу кочівників, тому інтенсивного життя в місті могло й не бути, – відтак, не було й умов для створення виразного культурного шару X ст. Якщо Родень після великого голоду 980 р. занепав, а відновлювати інтенсивне життя на городищі, розташованому в небезпечній зоні дельти Росі, не було сенсу, то звідки тут міг утворитися культурний шар XI–XIII ст.? В культурному шарі пам'ятки повинні переважати знахідки докиївського, можливо – пізньосередньовічного часу, якщо фортеця відновилася після XIII ст. Якраз такі культурні шари в межах Замкової гори в Черкасах [49].

Шукаючи рештки Родня, треба брати до уваги важливі факти: є широка дельта р. Рось і є велика фортеця з південного боку дельти, розчленована модулем 30 стадіїв. Родень треба шукати там, де є фортеця з указаним членуванням, вивчаючи, водночас, питання про можливість успадкування Родня від Гедона античних джерел (рис. 4–5).

Питання про можливу назву великого Більського городища скіфського часу вимагає окремих досліджень. Проведені дослідження свідчать про можливість ведення історії докиївської Русі від славнозвісного Гелона, згаданого багатьма істориками. Правильне визначення розташування Гелона та визначення особливостей цього міста відкриває нові напрями досліджень, які з часом заповнять багато білих плям вітчизняної історії.

Проведені дослідження дозволяють ставити питання про всебічне вивчення раннього осередку культури в Середній Наддніпрянщині, відповідного до масштабу та значимості відомих вогнищ ранніх цивілізацій Півдня та Сходу. Адже щоб створити масштабні земляні споруди в міжріччі Росі–Тясмина та поблизу гирла Сули була потрібна висока організація суспільства, відповідний рівень культури, які досі в сучасній історіографії не зафіксовані. Більське городище – великий і значимий об'єкт. Проте, периметр городища не членується чітко на ділянки довжиною 30 стадіїв у будь-якій системі вимірів [50]. Адже 30-стадійні членування – чи не головна ознака пам'ятки в її можливому відношенні до назви Гелон. Городище з такою назвою повинне мати великі розміри і риси регулярного плану, який важко вписати в будь-яку місцевість, крім Черкаської Наддніпрянщини, де однакові розміри бічних сторін природних фортець обумовлені впорядкованим природним рельєфом, геоморфологічним модульним членуванням. Інша важлива ознака пам'ятки – гігантські розміри фортифікаційної системи Середньодніпровського супергородища та досконале планування масштабних фортифікаційних ансамблів, відображене, зокрема, в історичному рельєфі Черкаських берегових схилів [51].

До вище викладеного варто також додати, що археологічні рештки скіфського часу (раннього залізного віку) зустрічаються на території розглянутої великої природної фортеці в багатьох місцях, у т.ч. на Замковій горі в Черкасах, на узліссі біля входу в санаторій Світанок (с. Свідівок), на території виступу Мошногір'я до с. Будище, а також в поблизу м. Городище, селища міського типу Ірдинь, сіл Старосілля, Орловець, Текліне й інших. Але інформація з цього питання досі не систематизована, фрагментарна.

Ранньослов'янський час на території, що розглядалася, представлений поселеннями вздовж долини Дніпра (Черкаси, Дахнівка, підніжжя Мошногір'я, правий берег Вільшанської канами біля с. Мошни та інші). Очевидно, тут і треба шукати ранньослов'янську Роденьську агломерацію, відповідну до масштабу та принципу планування з агломерацією схилів Канівських гір, розташованою з протилежного боку дельти Росі.

Заслужовують подальшого вивчення також храмоподібні риси плану великої природної земляної фортеці та риси екологічної досконалості давнього містобудівельного утворення, майстерно пов'язаного з природою.

1. Повість врем'яних літ, переказ Віктора Близнеця. – Х., 2005. – С. 57.
2. *Похілевич Л.І.* Сказання о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005. – С. 495.
3. Там само. – С. 498–500.
4. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К, 1970. – С. 112–113 [див. карту].
5. *Бондар М.М.* Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. – К, 1959. – С. 75 [див. карту].
6. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К, 1972. – С. 324, 353, 355, 357.
7. *Мезенцева Г.Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа гора. – К, 1968.
8. Там само.
9. Рішення Черкаського облвиконкому № 544 від 23.09.73 р.
10. Рішення Черкаського облвиконкому № 116 від 26.06.90 р.; Розпорядження голови Черкаської облдержадміністрації № 129 від 12.03.96 р.
11. *Рец С.К.* Перспективное зонирование прибрежной территории Черкас // Строительство и архитектура. – 1972. – № 8. – С. 10; *Він же.* О развитии Черкас // Строительство и архитектура. – 1973. – № 11. – С. 37 [див. рис. 7–8].
12. Див. листи Інституту археології НАН України № 125/01-4-322 від 12.09.96 р. та № 125/01-4-269 від 01.07.98 р. про взяття системи укріплень Черкаських берегових схилів на державний облік і під охорону.
13. Складки рельєфу Черкаського плато оглянули на місцевості археологи М.Л. Кучера, О.М. Приходис та інші.
14. *Rulikowski E.* Cherkasy. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich. – Т. 1. – Warszawa, 1880. – S. 806.
15. *Рець С.К.* Земляні укріплення доби енеоліту на береговому рубежі природної фортеці-схованки в Черкасах // Археологічні відкриття в Україні, 1997–1998 р.р. – К, 1998. – С. 136–138; *Він же.* Земна поверхня в просторовій системі. – К, 2006.
16. З цією роботою можна познайомитися в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, в Інституті географії НАН України та в бібліотеці Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
17. Археологическая карта обоих берегов Днепра. М 1:126000 (3 версты в дюйме). 1874 г. // Зал картографії Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, інв. № 15900.
18. Спеціальна карта України Гійома Левасера де Боуплана 1650 року. – К.; Львів, 2000 [див. секцію III, квадрати ЕЕ 5–6].
19. Военно-топографическая карта России, составленная в масштабе 3 версты в дюйме (1:126000). – С. 19.
20. Розвідки автора.
21. *Пойма // Большая советская энциклопедия (третье изд.). – Т. 20. – М., 1975. – С. 163.*
22. // *Большая советская энциклопедия (третье изд.). – Т. 4. – М., 1975. – С. 194;*
// *Большая советская энциклопедия (третье изд.). – Т. 13. – М., 1975. – С. 178.*
23. Черкаська область. Карта М 1:500000. – К., 1955.
24. *Кілесо С.К.* Черкаси. – К., 1966. – С. 11 [див. план Черкас кінця XVIII ст.; Державний архів Черкаської області, ф. 8, оп. 3, спр. І80 [Геометрический специальный план Киевской губернии города Черкас 1815 года].
25. Розвідки автора.
26. *Знойко О.* Тайны древней Руси // Вокруг света. – 1962. – № 8. – С. 45–46; *Максимов Є.В.* *Максимов С.Є.* Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 118; *Гаркави А.Я.* Сказання мусульманських писателів о славянах и русских. – СПб, 1870. – С. 193, 267, та інші.

27. Описание Черкасского замка 1552 года // Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, т. I. – К., 1886. – С. 81.
28. *Рець С.К.* Земна поверхня...
29. Геродот. IV, 108; Помпоний Мелла. Землеописание. Кн. I, 2; Стефан Византийский. Описание племен // Вестник древней истории. – 1948. – № 3.; 1949. – № 1. (також див.: *Латишеєв В.В.* Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1948. – № 3.; 1949. – № 1.
30. Наприклад, див.: *Рець С.* Прамісто у гирлі Росі // Черкаська правда. – 1981. – 01 вересня.
31. Див. звіти автора про археологічні розвідки та спостереження в Черкасах у поточному архіві Інституту археології НАН України.
32. П[ай] Юлий Солин. Сборник достопримечательностей. V, 21 // Вестник древней истории. – 1949. – № 3. – С. 241; Геродот. IV, 109 // Вестник древней истории. – 1948. – № 3..
33. Стадій // Большая советская энциклопедия (третье изд.). – Т. 8. – М., 1977. – С. 1040.
34. Як варіант, див.: *С.К. Рець* Структурні рівні природної земляної фортеці, розташованої в міжріччі Дніпра, Тясмина та Росі // В.В. Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію. – К., 2000. – С. 173-190. Також див.: *Рець С.К.* Земляні укріплення... – С. 136–138; *Він же.* Земна поверхня...
35. *Рець С.К.* Земна поверхня... – С. 44–47.
36. Там само. – С. 55–56; *Рець С.* Супергородище в центрі природної фортеці // Вісник УТОШК. – К., 2003. – № 1. – С. 115–122.
37. *Рець С.К.* Земна поверхня... – С. 51–52, 38.
38. Там само. – С. 80–85.
39. *Рець С.* Супергородище... – С. 115–122.
40. Геродот, IV, 9, 10 // Вестник древней истории. – 1948. – № 3..
41. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987; Давня Історія України: В 2-х томах. – Т. 2. – К., 1998. – С. 96.
42. Повість врем'яних літ... – С. 73.
43. Там само. – С. 93.
44. Там само. – С. 57.
45. Там само. – С. 73–75, 77, 79, 86, 93.
46. *Мезенцева Г.Г.* Вказана праця. – С. 21.
47. *Рець С.К.* Земна поверхня... – С. 51, 54, 58.
48. *Тереножкин А.И.* Предскифский период на днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 31–32.
49. Див. звіти автора про археологічні розвідки та спостереження в Черкасах у поточному архіві Інституту археології НАН України.
50. *Шрамко Б.А.* Вказана праця. – С. 24–25 [див. план Більського городища]; Топографическая карта. Полтавская область. М 1:200000. – К., 1992 [див. східну частину, квадрати К 3–4].
51. Рішення Черкаського облвиконкому № 64 від 29.03.91 р. “Про оголошення заповідної території “Черкаські берегові схили” [див. креслення].